

Обрад Бјелица

НЕКА ИСКУСТВА ИЗ САРАДЊЕ УСТАНИКА И НАРОДА ЦРНЕ ГОРЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ГОДИНАМА РАТА (1941—1943)

Географска повезаност, упућеност једних на друге, традиционалне везе и дуге борбе у прошлости против истих непријатеља, утицали су да је солидарност двају сусједних народа у НОР-у дошла до пуног изражаја. Овога пута у прилог томе ишла је још од раније добра повезаност и сарадња патријских организација сусједних мјеста, посебно требињске и граховске.

Усташама је било врло добро познато да између Херцеговине и Црне Горе постоје врло јаке родбинске, имовинске, историјске, борбене и друге везе, те су као први задатак поставили физичко уништење највећег броја српског становништва у граничном појасу према Црној Гори, уз истовремено запосједање јаким снагама граничног појаса.

Међутим, два сусједна народа су и овом приликом, као и када раније, доказала да не признају раздвајања, нити границе, када је у питању пружање помоћи једних другима у борби против истог непријатеља, за револуционарне идеале и бољу будућност.

Народ Херцеговине је у првом реду ослонцем на сопствене снаге, својом борбом и уз свестрану помоћ устаника из Црне Горе, још у првој години рата помрсио рачуне непријатељских, шовинистичких и сепаратистичких снага, које су претендовале да остваре своје аспирације и господство над овим подручјима.

Осврт на прилике по окупацији и заједничке борбе и сарадња у току 1941. године

По капитулацији бивше Југославије, 17. априла 1941. године, територију Црне Горе и Херцеговине окупирале су италијанске трупе.¹ Но, исто тако, на подручје Херцеговине и њено при-

¹ Њемачка и Италија су подијелиле бившу југословенску државну територију на два дијела — окупациона подручја, тзв. демаркационом линијом, која истовремено означава простирање утицајних сфера једне и друге, а затим су поједине дијелове уступиле својим сателитима као награду за приступање Тројном пакту и учешће у нападу на Југославију (*Ослободилачки рат народа Југославије*, II издање, Београд 1965, стр. 36).

свајање у оквиру већ извршене окупације, претендовали су и црногорски сепаратисти — квислинзи, као и усташки оријентисани муслимани.³ У ствари, на овом подручју су се још од раније сукобљавали интереси разних буржоаских група и партија, који су настављени и у рату, а потом и њихова сарадња у борби против НОП-а, што је ишло у прилог непријатељу и његовој политици „завади, па владај“.⁴

Споразумом између Италије и НДХ од 18. маја 1941. године, за источну границу са Црном Гором одређена је бивша граница из доба аустроугарске владавине.⁵

Одмах по свом доласку и успостављању власти, усташе су отпочеле отворену кампању против српског становништва. Не чекајући дуго, оне у првих дана јуна на подао и најсвирепији начин извршиле масовни покољ Срба у многим мјестима источне Херцеговине, и то непосредно уз црногорску границу. Ова звјерска убиства (убијање тољагама, поред осталог, и да се не би чули пуцњи у сусједној Црној Гори) одјекнула су као језив призор у свим пограничним мјестима Црне Горе према Херцеговини. Пред отпочињање злочина усташе су инсценирале тобожњи напад црногорских оружника, о чему су писали у исфабрикованом извјештају 1. јуна.⁶ У најстравичније покоље спада злочин у Коритима, извршен првих дана јуна, непосредно уз границу Црне Горе. Одмах по инсценираном извјештају, усташе су 4/5. јуна блокирале с. Корита. Не очекујући превару, сељаци су се одазвали позиву. Послије мучења и пребијања, у јаму је бачено 180 људи. У усташком извјештају писало је да за њих није важно колико је бачено у јаму, него то што се „из те јаме развија неиздржив смрад“, па се боје да ће доћи до „тровања Требишнице као понорнице“.⁷ На сличан начин вршени су покољи и у многим дру-

² Архива Војноисторијског института (у даљем тексту: ВИИ), кут. 171а, рег. бр. 36/1, Извјештај котарског представника из Гацка; кут. 1955, бр. 1/1, стенографске биљешке учесника НОР-а; Гојко Миљанић, *Сарадња народа Црне Горе и Херцеговине у првој години рата*, Војноисторијски гласник, бр. 4/1966, стр. 93 (У даљем тексту: ВИГ).

³ Бранко Ковачевић и Саво Скоко, *Јунски устанак у Херцеговини 1941. године*, Историја радничког покрета, Зборник радова, књ. I, страна 97; Гојко Миљанић, наведени чланак, страна 94.

⁴ У Херцеговини је вјешто расприривана национална нетрпеливост. Муслимани су називани „Турцима“, док су припадници српске националности проглашавани од стране усташа лицима која треба истријебити. Усташка парола је била: „Све Србе на врбе“.

⁵ Архива ВИИ, к. 1955, рег. бр. 2—4/1: к. 1999, рег. бр. 1—1, стенографске биљешке; ВИГ бр. 3/52, њемачке, италијанске, бугарске и мађарске снаге на територији Југославије у току НОР-а, *Зборник докумената и података о борби народа Југославије* (у даљем тексту: Зборник), II, 2, 540; Г. Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Војно дело (у даљем: ВИЗ), Београд 1970, страна 43.

⁶ „Историја радничког покрета“, 1, Београд 1965, страна 89—169; Архива ВИИ, кут. 143, бр. 6/7—1. (Стенографске биљешке).

⁷ Архива ВИИ, к. 1955, бр. 2—1/1 „Стенографске биљешке учесника НОР-а“.

гим мјестима Херцеговине, под паролом: „Удри кундацима, не троши муницију“.

На глас о звјерствима усташа, народ се листом почео склањати у планине и збјегове. Знатан број становништва је, са или без покретне имовине, побјегао да тражи уточиште у сусједним општинама никшићког и шавничког среза. Народ у сусједним црногорским селима, као некада у вријеме херцеговачких устаника, под вођством Луке Вукаловића, пружао је братску помоћ избјеглицима.⁸

Ток наведених догађаја условио је да је у јуну букнуо устанак у Херцеговини против усташке власти. До прве оружане борбе дошло је 3. јуна у с. Дрежњу код Невесиња. Стицајем историјских околности, и у 1941. години, на тлу невестињског среза пукала је прва устаничка пушка. Била је то, у ствари, друга „невестињска пушка“. Већ 6. јуна избио је спонтан устанак против усташких звјерстава.⁹ Седмог јуна је дошло и до првог оружаног сукоба са усташама на граници Пиве и Гацка, у селима Липника, Јасеника и Равног. На поприште догађаја истога дана дошле су стотине Пивљана. Том приликом убијене су прве усташе у овом крају. Пивљане су позивала у помоћ и она гатачка села којима је пријетила опасност од усташа из Борча.¹⁰

Вршене су заједничке припреме за веће акције. Тако је 28. јуна, на Видовдан, извршен напад на јаче усташко упориште Автовац. За ову акцију формиран је мјешовити батаљон од око 400 Пивљана и Гачана. У снажном и муњевитом нападу заузет је Автовац. Устаници су опколили Гацко, али до напада није дошло. Недисциплина устаничких чета, неучвршћеност војне организације, незрелост задатку једног дијела командног кадра и интервенција Италијана — учинили су да напад изостане.¹¹

⁸ Архива ВИИ, к. 189, бр. 31; к. 201, рег. бр. 16—21/5 (Стенографске биљешке учесника НОР-а). Родбинске везе Црногораца и Херцеговаца у сусједним пограничним мјестима биле су толико развијене да народ никада, па ни овога пута, није признавао раздвајање једних од других. Томе су посебан печат давале учвршћене партијске везе. Тако је све до 1938. године партијска организација Требиња била везана за партијску организацију Црне Горе, у чему је највећи утицај имала партијска организација Грахова, у којој су радили познати комунисти Ковачевићи: Никола, Сава, Павле, Јован и други, који су непосредно учествовали у образовању партијске организације требињског среза. (Владо Шегрт, *Партијска организација у требињском срезу*, Херцеговина у НОБ-у, Београд, ВИЗ, 1961, страна 40—41).

⁹ *Историја радничког покрета*, страна 89 до 169; Архива ВИИ, к. 143, бр. 6/7—1 (Стенографске биљешке учесника НОР-а).

¹⁰ Јанко Тадић, *О неким борбама јединица Дурмиторског НОП одреда 1941. и 1942. године у сјевероисточној Херцеговини*, Војноисторијски гласник, 1960. године, број 3, страна 45 до 47.

¹¹ Обрад Цицимил, *Дурмиторски НОП одред*, Војно дело 1966, стр. 25—30; *Зборник IV*, 1, стр. 525 (Непријатељски извјештаји о борбама око Гацка); Архива ВИИ, к. 1436, рег. број 38—8/3 (Извјештај оружничке пуковније) и к. 1955, рег. бр. 2/35—1 (Стенографске биљешке).

Црногорски устаници не само што су помагали херцеговачким устаницима у нападу на усташе, вршили прихват избјеглица, него су, исто тако, били спремни и да их бране, када им је на црногорској територији пријетила опасност од глади. Када је 20. јуна један батаљон усташа и домобрана изненада напао збјег на Беговим коритима, изнад с. Зубаца, на самој граници према Црној Гори, Мјесни комитет КПЈ за Грахово упутио је 60 бораца да помогну стражама збјега у одбијању усташког напада. На пришту догађаја нашли су се Сава Ковачевић и командир карабињерске станице из Грахова, који је захтијевао да Херцеговци напусте граховску општину. Сава му је одговорио да се народ неће вратити у Херцеговину, јер су баш Италијани најодговорнији за усташке злочине, због којих се народ и дигао на оружје.¹²

Тјешња и успјешнија сарадња посебно се испољила по доласку Мира Попаре, секретара Обласног комитета за Херцеговину, у вучедолску општину. У исту општину стигао је и Војо Ковачевић, као инструктор ОК КПЈ за Никшић, а потом и Сава Ковачевић, који је био задужен за руковођење устанком у општинама према Херцеговини. Они су 12. августа у с. Врбици (вучедолска општина) одржали састанак са представницима устаничких команди из сусједних срезова.¹³ У Врбици је тада било сједиште обласног војног руководства за Херцеговину.

Средином августа Мјесни комитет КПЈ за Грахово упутио је Дукици Граховцу, организатору устанка у невесињском срезу, један пушкомитраљез и осам пушака са 1000 метака. У исто вријеме од стране Мјесног комитета КПЈ за Цетиње, упућена су два пушкомитраљеза и једна бреда устаницима у требињском срезу. С обзиром на несташицу оружја тих дана у Херцеговини, та, иако мала помоћ, била је симбол оружаног братства црногорских и херцеговачких партизана.¹⁴

Ускоро послје састанка у Врбици, долази до ширег заједничког савјетовања, које је одржано 21. августа у Ублима (вучедолска општина). Савјетовање је одржано под руководством Мире Попаре, а присуствовали су му представници-прваци из билећког, гатачког, невесињског и никшићког среза. На њему је посебно подвучен значај што веће помоћи црногорских устаничких јединица херцеговачким, и закључено да се одмах пређе у заједничке акције на сусједне непријатељске гарнизоне у Херцего-

¹² Стево Ковачевић, *Устанак у граховској општини*, Војно-историјски гласник бр. 3/1962. годину, страна 65; Гојко Миљанић, наведени чланак, страна 99.

¹³ Архива ВИИ, к. 1999, рег. бр. 1—1; к. 2001, рег. бр. 18—8/5 (Стенографске биљешке); Трипо Шаренац: *Припреме за устанак и прве борбе у билећком срезу*, Устанак народа Југославије, књига II, стр. 320—322; Г. Миљанић, наведено дјело, страна 82.

¹⁴ Архива ВИИ, к. 2001, рег. бр. 17—8/5 (Стенографске биљешке); Изјава Воја Ковачевића; Батрић Јовановић *Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији*, књига I, ВИЗ, 1960, страна 292.

вини. На чело устаничких чета одређени су виђенији људи и чланови Партије.¹⁵

У вријеме саветовања у Ублима упућена су два бројнија одреда из никшићког и шавничког среза у гатачки крај. Са никшићким одредом је пошао и Крсто Попивоца, секретар ОК КПЈ за Никшић, са појединим члановима, а касније је стигао и Радоје Дакић-Брко, члан ПК. Ова се помоћ у подручју Гацка непосредно манифестовала и у стварању Народног вијећа и Штаба национално-ослободилачке војске за срез гатачки.¹⁶

У борбама које су почеле 22. августа, на ширем подручју источне Херцеговине, и трајале до 7. септембра, усташке снаге су потпуно разбијене. Усташке главешине, изненађене ширином и јачином напада, покушавале су да на брзину састављају јединице, али, с обзиром на масовност и јачину устанка, у томе нијесу успјеле, мада су крајем јуна њихове снаге у источној Херцеговини појачане са још 7000 усташа и домобрана.¹⁷ Устаници су, у ствари, у муњевитом налету и за неколико дана ликвидирали бројне жандармеријске станице и домобранско-усташка упоришта. Поред осталих мјеста, заузеле су Плана и Билећа, сем логора.¹⁸ У вријеме напада на Билећу, црногорско-херцеговачки устаници разбили су и заробили комплетан усташко-домобрански батаљон из засједе код Моска, који је из Требиња пошао у помоћ снагама блокираним у билећком логору.¹⁹ Међутим, у опкољеном логору усташко-домобранске снаге су сачекале интервенцију Италијана из Требиња. Напад на Гацко ни овога пута није успио због раније истакнутих слабости и утицаја шовинистичких елемената, иако је у њему учествовало око 600 Гачана и Пивљана.²⁰

Пошто се више нијесу могли ослонити на усташко-домобранске снаге, Италијани су поново запосјели Херцеговину.²¹ Нијесу жалили пораз усташа, јер су сматрали да је сада за њих повољан тренутак да подручје Херцеговине стално припадне њима, а не НДХ.²²

Повлачење устаника из Билеће говори о њиховој недовољној припремљености за борбу против Италијана. То су посебно и-

¹⁵ Архива ВИИ, к. 2001, рег. бр. 19—1/5 (Стенографске биљешке); Трипо Шаренац, наведено дјело, страна 334; Батрић Јовановић, наведено дјело, страна 292.

¹⁶ Архива ВИИ, к. 2002, рег. бр. 2—17/4 (Стенографске биљешке); Г. Миљанић, наведено дјело, стр. 88—89; Батрић Јовановић, наведено дјело, страна 296.

¹⁷ Архива ВИИ, кут. 84, рег. бр. 31/7—1, 15/14—2; кут. 134, рег. бр. 56/3 и 13/8—2 (Стенографске биљешке).

¹⁸ Архива ВИИ, к. 1959, рег. бр. 1—1; к. 2001, рег. бр. 19—1/5 (Стенографске биљешке); Трипо Шаренац, наведено дјело, стр. 332—336.

¹⁹ Гојко Килибарда, *Никшић у свјетлости педесетогодишњице СКЈ*; Никшић 1969, страна 83.

²⁰ Обрад Цицмил, наведено дјело, страна 52—53.

²¹ Архива ВИИ, кут. 82, рег. бр. 2/41 (Стенографске биљешке).

²² Херцеговина у НОБ-у, страна 32.

скористили шовинистички елементи, приказујући Италијане као заштитнике Срба, а у ствари окрећући оштрицу противу комуниста. „Дошли су да муте у народу. Отежавају смирење. . . Доводе у опасност села да буду попаљена“ — говорили су они — а све је то непотребно, јер ће „Италијани сами рашчистити са усташама и више покоља неће бити“. Међутим, циљ доласка Италијана био је гушење устанка.²³ У наредби VI армијског корпуса о поновном запосиједању овог подручја стајало је: „Сузбити у самом зачетку и уништити жариште комунистичке побуне на територији“.²⁴ Поред тога, у августовско-септембарским борбама, због још недовољне чврстине војне организације устаничких јединица, необједињене команде и малог броја чланова Партије, један број устаника, под утицајем шовинистичких елемената из Црне Горе и Херцеговине, окренуо се против муслиманских маса на овом подручју, што је имало негативне посљедице, нарочито у борбама око Билеће и Плана. Комунистима није пошло за руком да онемогуће злочине једног дијела нахушканих од шовинистичких елемената, иако су чинили све што су могли да то спријече. Слабост је била у томе што нијесу успјели да каналишу стихијски покрет дијела маса који је текао и изван устаничких јединица.²⁵ Озлојеђен усташким звјерствима, српски живаљ није било тешко покренути не само да се брани од усташа него и у борбу против муслимана у појединим мјестима, које су шовинистички елементи поистовјеђивали са усташама. Упркос томе што су муслимани у многим мјестима штитили Србе и супротстављали се усташким звјерствима. Какву је то опасност представљало најбоље се види из извјештаја Оперативног штаба за Херцеговину од 2. октобра, у коме се каже: „Најтеже питање овдје је још увијек однос муслимана и Срба. Мржња према муслиманима врло је велика и то је једино у чему наилазимо на отпор. Ми то, наравно, сматрамо главним питањем од чијег правилног рјешења зависи будућност НОБ-е, у овим крајевима“. У прилог томе ишао је утицај реакционарних шовинистичких елемената, који се осјећао и прије августовских борби. Они су заказали због Гачана и Пивљана за 18. јул 1941. године на Равном, у намјери да српске масе окрену противу свих муслимана. Општински комитет КПЈ за Жупу пивску доноси одлуку да заказани збор претвори у народну манифестацију са циљем да се учесници оријентишу на борбу коју је Партија инспирисала. Иступањем већег броја чланова КПЈ из Пиве и Гацка успјело се да се осујете покушаји и утицај шовинистичких елемената. Са збора је упућен познати проглас (писмо) муслиманима у срезу гатачком, са пози-

²³ Херцеговина у НОБ-у, страна 33.

²⁴ Архива ВИИ, кут. 82 Ф, рег. бр. 41 (наређење команде 6. А.К.).

²⁵ Архива ВИИ, к. 2001, рег. бр. 17—8/5 и 18—1/5 (Стенографске бешевке); Зборник IV, 1, 690, 705; Херцеговина у НОБ-у, страна 28—30; Батрић Јовановић, наведено дјело, стр. 288—295.

вом на заједничку борбу против усташа и окупатора.²⁶ У том погледу значајна је и партијска конференција у Бијелој гори за територију: граховске, рудињско-трепачке, бањске и вучедолске општине, која је одржана почетком октобра 1941. године уз присуство Радоја Дакића-Брке, члана ПК КПЈ за Црну Гору. На њој је, поред осталог, посвећена посебна пажња развоју догађаја у источној Херцеговини, у циљу сарадње и пружања даље помоћи. На конференцији су врло оштро осуђене разбијачке и пљачкашке групе Симе Ераковића (са пордучја општине бањске) и Рака Лалића (са подручја општине рудињско-трепачке), које су прије и у августовским борбама убијале и пљачкале недужно муслиманско становништво.²⁷ То је, изгледа, био повод појединим руководиоцима и делегатима ПК КПЈ за Босну и Херцеговину да касније шаљу извјештаје у вези с борбама око Билеће и Плана у којима се не говори о учешћу црногорских устаника и партизана у овим акцијама, него углавном о борбама „црногорских комитских чета“ и „црногорске комитске банде“, што указује да се није довољно познавала стварна ситуација на мјесту одвијања тих догађаја. Зато је, у интересу објективности, уз коришћење наведених извјештаја, потребно давати коментар, као што је урађено у књизи „Херцеговина у НОБ-у“ на страни 66, гдје стоји: „Поред ових, тзв. црногорских комитета, уствари једне групе пљачкаша, у овим покољима учествовали су и великосрпски шовинисти из неких билећких села, предвођени од Милорада Бјелетића. Међутим, највећи дио бораца из пограничних црногорских села својим учешћем и држањем знатно је допринио успјеху у овим борбама“.²⁸

Руководство НОБ-е у Херцеговини правилно је (изузетак су борбе око Билеће и Плана) цијенило помоћ коју су им пружали устаници из никшићког и шавничког среза. У извјештају Главног штаба за БиХ од 2. октобра о борбама у гатачком срезу и присуству 5 герилских одреда из Црне Горе стоји: „Ти су одреди распоређени по селима и уживају велики углед код народа. То ће много допринијети учвршћењу нашег положаја у срезу и у многоме ће олакшати стварање партизанских одреда“.²⁹

На тражење Обласног комитета за источну Херцеговину, а по одлуци ПК за Црну Гору, упућен је крајем октобра један број кадрова-инструктора у Херцеговину. Са њима су одржали састанак Радоје Дакић-Брко, Миро Попара и Саво Ковачевић у с. Долови код Грахова. На том састанку они су упознати са војно-

²⁶ Обрад Цицмил, наведено дјело, страна 28—32.

²⁷ Стево Ковачевић, *Консолидација војнополитичке ситуације у граховском крају 1941*, ВИГ, бр. 1 од 1964, године, страна 511.

²⁸ Зборник IV, 1, 159, 221, 443—446, 405; Херцеговина у НОБ-у, страна 156.

²⁹ Зборник IV, 2, страна 58; Херцеговина у НОБ-у, страна 57; Г. Миљанић, наведено дело, страна 89—90; Батрић Јовановић, наведено дјело, стр. 296—297.

политичком ситуацијом и задацима који им предстоје.³⁰ Потом долази до организованјих заједничких борби против окупатора почетком новембра у јужној Херцеговини. Ластвањско-корјенићка чета и дијелови граховског и бањско-вучедолског батаљона, под командом Саве Ковачевића и Владе Шегрта, напали су 6. новембра италијански воз код Парежа на прузи између Ластве и Билеће. Истог дана онеспособљена је електрична централа у Парежу и прекинут саобраћај на прузи Требиње — Билећа.³¹ У борбама од 25. до 30. новембра разбијене су три јаче италијанске колоне које су од Билеће и Требиња покушале да се преко Вилуса пробију ка Никшићу. Поред великих губитака које су Италијани имали, дошло се и до значајног плијена, поред осталог, и до неколико тенкова. Све три ове борбе: код Вилуса, Клобука и Почковића, имале су веома снажан одјек у устаничким редовима и сусједним црногорско-херцеговачким мјестина, јер су постигнути изванредни резултати.³² Италијане је ухватила паника. Забринути за судбину блокираног Грахова, а нарочито због тога што су сад партизани имали њихове тенкове, одлучили су да поруше пут према Осјеченици. Заповједник усташког оружаног крила из Требиња извијестио је тада своју команду да су Италијани обавијештени да се око 2000 партизана концентрише око Вилуса, и да ће, вјероватно, напасти Билећу, па и Требиње.³³

Сарадња и дејства у првој половини 1942. године

За почетак 1942. године у Херцеговини су вршене војно-политичке припреме ради поновног распламсавања устанка. У том циљу Главни штаб за Црну Гору наредио је 26. децембра штабу Никмићког НОП одреда да пружи што већу помоћ устаницима, посебно у гатачком срезу. „Хитно је потребно“, писало је у наређењу, „да појачате рад у срезу гатачком, те настојте да разбијете агитацију четинка“. И даље: „Немојте чекати одлуке Г.Ш. него сами одлучујте“.³⁴

³⁰ Том приликом инструктори ПК понијели су са собом добијене прве примјерке „Ужичке борбе“ и „Народне борбе“, органа ПК КПЈ за Црну Гору, као и друге материјале (Гојко Миљанић, наведени чланак, страна 111).

³¹ Заповједник оружничког вода из Требиња у свом извјештају писао је да је њихова стража са централе давала снажан отпор, док јој није нестало муниције, и да су затим побацали пушке у Требишњицу, као што су то, наводно, учинили и Италијани, пошто су искакали из воза (Архива ВИИ, кут. 143, рег. бр. 47/12—1, Стенографске биљешке).

³² У саопштењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, број 4 од 7. 12. 1941. објављена је похвала учесницима у борбама око Вилуса, Петровића и Клобука, а ове акције истакнуте као „примјер храбрости, пожртвовано-и партизанске војничке вјештине“ (Зборник, III, 1, 83, 96, 103, 236, 237; исто. IV, 2, 242).

³³ Зборник, IV, 2, 242.

³⁴ Зборник III, 1, 413 (Наређење Главног штаба од 26. 12. 1941).

У том духу одржано је у Ластви 4. јануара 1942. године заједничко савјетовање војно-политичких представника из Црне Горе и Херцеговине. На савјетовању је дошло до образовања, у прво вријеме, заједничког оперативног штаба за Херцеговину. У циљу координације дејстава јединица у ширем захвату црногорско-херцеговачке границе, за команданта је постављен Сава Ковачевић. У закључцима са овог савјетовања, поред осталог, стоји: „Формирање овог оперативног штаба услиједило је на захтјев другова из херцеговачког НОП одреда. . . са чиме су се сагласили и главни штабови. . .“³⁵ У јануару је дошло до формирања првих заједничких црногорско-херцеговачких ударних чета и батаљона. Већина њих је упућена у сјевероисточну Херцеговину.³⁶ У овој се области испољило осјетније активирање четника још крајем 1941. године. Они су се ослањали на четнике који су се окупили у Фочи од почетка децембра 1941. године, када су им овај град препустили Италијани. У срез гатачки дошао је тих дана из источне Босне мајор Бошко Тодоровић, делегат Драже Михаиловића, и повезао се са Видаком Ковачевићем и Марком Поповићем из Гацка, попом Радојицом Перишићем, из Казанаца и Радојицом Рончевићем из Никшића. Они су 4. јануара у с. Врби, више ГЦацка, одржали састанак четничких представника из Црне Горе, Босне и Херцеговине. У дјелатности против НОП-а ослањали су се на јаке непријатељске и квислиншке снаге у сусједним гранизонима.³⁷

У заједничким борбама црногорско-херцеговачких ударних батаљона и чета и партизана гатачко-невесињског краја постигнути су значајни резултати почетком 1942. године у разбијању четничке организације. Поред осталог, Жупо-пивски батаљон и Херцеговачко-црногорска ударна чета разбили су почетком друге половине јануара у с. Врби четнички штаб за источну Херцеговину и похапсили његове вође: Тодоровића, Рончевића, Ковачевића и друге.³⁸ Када су их спроводили преко Казанаца и Голује, поп Перишић је направио засједу на Крсцу и ослободио

³⁵ Зборник IV, 3, 32 и 33 (Записник са савјетовања представника главних штабова НОП одреда за Црну Гору и Херцеговину од 4. јануара 1942. године.

³⁶ Зборник IV, 3, 32, 33, Закључци са поменутог савјетовања од 4. јануара 1942. Зборник IV, 3, 262—263. Извјештај штаба Ударног херцеговачко-црногорског батаљона од 1. марта 1942. године Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о стању у невесињском срезу и акцијама против четника; Батрић Јовановић, наведено дјело, стр. 433; Зборник III, 1, 413, наређење ГШ Црне Горе од 30. 12. 1941.

³⁷ Обрад Цицимил, наведено дјело, страна 103.

³⁸ У ствари, овај штаб је два-три дана прије тога, тј. 15. јануара, руководио неуспјелим нападом четника да заузму Борач. Циљ заузимања Борча, према изјави коју је на саслушању дао заробљени поп Васо Поповић, био је да преко Борча продру до Далмације ради добијања помоћи од Енглеза (Зборник III, 2, 92—93).

четничке вође, што је био озбиљан пропуст.³⁹ Но, и поред тога, успјело се да се знатно прошири слободна територија преко Изгори и Чемерна, која је била повезана са слободном територијом у ширем рејону Фоче, коју су 22. јануара ослободиле јединице Дурмиторског НОП одреда од четника. У Фочу је 25. јануара из источне Босне стигао Врховни штаб са Првом пролетерском бригадом, па се њихово присуство осјећало и на подручју гатачко-невесињског и столачког краја.

Први ударни херцеговачко-црногорски батаљон, поред низа других успјеха, извојевао је тих дана значајну побједу на прилазима самом Невесињу. Ноћу, 19/20. фебруара у Киџином селу, на свега 6 км од Невесиња и 500 м од италијанске посаде, разбио је четнички штаб у коме је погинуо мајор Бошко Тодоровић, командант четничких одреда источне Босне и Херцеговине.⁴⁰ Сљедећа значајна заједничка акција на овом подручју била је разбијање четника попа Перишића⁴¹ и заузимање Казанаца.⁴²

У току јануар-марта дијелови Бањског-вучедолског и Граховског батаљона, у заједници са херцеговачким батаљонима, извршили су низ успјешних акција на комуникацији Требиње — Билећа и прузи Хум — Требиње.⁴³

Почетком марта Оперативни штаб за Херцеговину формирао је посебну чету од 115 бораца и упутио је у Катунску нахију. Њен долазак на територију Цуца и Чева имао је знатан политички ефекат, мада су је противници НОП-а хтјели приказати као „казнену експедицију“. Она је правилним односом према становништву и резултатима своје борбе стекла опште симпатије партизана и народа тога краја.⁴⁴

Но, једна од најзначајнијих борби и побједа црногорско-херцеговачких јединица била је побједа на Борчу. У току борби

³⁹ Зборник III, 2, 93 (Поменути извјештај штаба Никшићког НОП одреда).

⁴⁰ Из заплијењене архиве је утврђено да је представник мајора Бошка Тодоровића код Италијана 11. јануара склопио прелиминарни споразум са командантом VI армијског корпуса у Дубровнику, па је на полеђини текста мајор Тодоровић мастилом и крупним словима написао: „Одобравам предње предлоге које је у име команде босанско-херцеговачких четничких одреда одноу у команду VI армијског корпуса царске и краљевске војске четнички делегат рез. арт. потпоручник Милутин Петковић“ („Зашто и како се боре четничке вође“, Архива ЦК СКЈ, број 18/76).

⁴¹ Поп Радојица Перишић, родом из Казанаца, са границе гатачке и голијске општине, био је идејни организатор четника на овом подручју. Имао је утицаја у Голији, а дијелом и у Бањанима. Погинуо је 1945. године код Вањалуке (Зборник III, 5, страна 111).

⁴² У заплијењеној архиви попа Перишића нађено је писмо којим га Спасоје Тадић обавјештава да је „ситуација врло тешка а можда и судбоносна са овим и оваквим извештајем ја сам био код команданта италијанског, сву му ситуацију изложио и последице свега, уколико би успио план напада (мисли се на Казанце). Они су све саслушали и ништа више“. (ВИГ, 3/1961, страна 103).

⁴³ Зборник IV, 3, 38 и 39.

⁴⁴ Херцеговина у НОБ-у, стр. 373—375.

које су почеле у зору 17. априла усташе су потпуно разбијене, уз велике губитке. Значај ове побједи био је посебно у томе што је на Борчу крвљу учвршћено братство народа трију сусједних области — Херцеговине, Црне Горе и источне Босне. О значају те побједи у Извјештају Оперативног штаба за Херцеговину Врховном штабу стоји: „Једино можемо додати да је наш успјех на Борчу имао силан одјек у читавој Херцеговини, великом дијелу Црне Горе и у свим граничним крајевима према Херцеговини.“⁴⁵

Према писму друга Тита Едварду Кардељу и Лоли Рибару, изван Црне Горе се средином фебруара налазило око 4.000 партизана.⁴⁶ Највећи дио њих био је у источној Босни и Херцеговини. Херцеговачки комунисти и руководиоци веома су цијенили ту помоћ. Када су 6. априла Италијани бомбардовали Грахово, при чему је било 14 жртава, Оперативни штаб за Херцеговину упутио је изразе саучешћа штабу Граховног батаљона.⁴⁷ Послије освајања Борча, ставио је на располагање Главном штабу за Црну Гору вагон жита и кромпира. Иван Милутиновић се, у име Главног штаба, захвалио Оперативном штабу, истакавши у писму да су „Црногорци и Херцеговци увијек једни другима помагали било у добру или невољи, а то је и природно, јер су једни на друге упућени“.⁴⁸

Но, и поред истакнутих резултата и створене велике слободне територије, ускоро се показало да стање на терену и у устаничким јединицама двију сусједних области није добро. Поред низа објективних тешкоћа, томе су допринијела и тзв. лијева скретања. То је све убрзало да у јакој прољећној офанзиви окупаторско-квислиншких снага дође до разбијања и распадања многих партизанских јединица, па и самог Оперативног штаба за Херцеговину, и напуштања слободне територије.

Рад и сарадња у периоду мај 1942 — септембар 1943. године.

У другом дијелу рада, обрађује се период рада и сарадње на илегалним задацима у посебно тешким условима четничке страховладе, као и период поновног наступања наших главних снага из Босне у вријеме битке на Неретви, Сутјесци и непосредно последије тога.

Због недостатка изворне грађе из овог периода, тежиште ће бити на раду и сарадњи у бањској, вучедолској, граховској општини и билећком крају. Чињеница да су преко ових терена у већини ишле везе, канали и илегалци према главнини наших

⁴⁵ Зборник IV, 4, 293.

⁴⁶ Зборник II, 2, 183.

⁴⁷ Зборник III, 3, 373.

⁴⁸ Херцеговина у НОБ-у, страна 36.

снага у Босни и обратно не умањује значај обраде догађаја (у већини) са овог подручја, а то ће и саме чињенице потврдити.

Због тешких услова у којима су се повлачиле наше снаге из Црне Горе и Херцеговине, није се повукао ни приближно онолики број људства колики се могао повући.⁴⁹ Поред тога, по одлуци ПК за Црну Гору од 31. маја, на територију Црне Горе враћено је око 700 бораца са Покрајинским, окружним и среским комитетима, са задатком да наставе борбу у новим условима. Од тога броја на подручје ОК Никшић враћено је око 190 бораца (рачунајући шавнички срез). Њима се придружио и један број оних који су већ при повлачењу били остављени од стране штабова одреда и партијских руководства на терену, као и оних који, због настале ситуације, нијесу били обавијештени о повлачењу, а чија легализација није долазила у обзир.⁵⁰

Да би се обезбиједили повољнији услови за опстанак и дјеловање илегалца, одлучено је да се легализују сви којима не пријети непосредна опасност по живот. Илегални партијски кадрови и позадински радници на подручју ОК КПЈ за Никшић (10 до 15 група) распоређени су скоро по свим општинама.⁵¹

У мају 1942. године на терену бањске и вучедолске општине остављен је један број илегалних партијских радника, руководиоца Скоја и симпатизера. Њима су се касније придружили појединци који су враћени из јединица да би испитали прилике за евентуални повратак у Црну Гору Пете црногорске бригаде, која је заједно са Херцеговачким НОП одредом добила задатак да обезбиједи збјег народа из Црне Горе и болницу са тежим рањеницима на Зеленгори и да, ако то ситуација дозволи, развију офанзивна дејства према Црној Гори или источној Босни, а, у случају јаког притиска непријатеља крену за главнином у Бос. крајину. Међутим, веза која је била успостављена са бригадом, прије него што је ова пошла у продор према Босанској Крајини, убрзо је прекинута.

У јуну 1942. године четници су хтјели на сваки начин да униште и посљедњег партизана и припадника НОП-а у Црној Гори и Херцеговини. Та њихова акција није мимоишла ни бањску, вучедолску, граховску општину и билећки срез, Стога су се

⁴⁹ Батрић Јовановић, наведено дјело, страна 814.

⁵⁰ У писму друга Тита А. Ранковићу од 31. маја 1942. године, између осталог, стоји: „Пре два дана овде је био цели ПК заједно са Милутином и Милованом, те смо решили да се што већи број руководећих партијаца пребаци у позадину и да почне снова...“ (Зборник III, 3, 364; Архива ЦК СКЈ, бр. 558).

⁵¹ Окружни комитет руководио је радом свих група. Но, и он је са неким групама и организацијама успоставио контакт тек у јесен 1942. године због тешких услова у којима је радио. Но, и поред тога, дјелатност ОК запазили су и четници, чије су патроле и потјерна одјељења, стално крстарили по селима ради хватања и ликвидације партијских радника (Архива ОК Никшић, Сјећања учесника — нерегистровано; Зборник III, 4, 524—527).

неки чланови Партије, видјевши да неће моћи опстати пред четничким терором, поново пробијали према Зеленгори, да би успоставили везу са партизанским снагама.

Четници су сматрали да је дошао крај „комунистичкој владавини“ и да се партизани више никада неће вратити. У таквој ситуацији су у с. Горњу Врбицу из села Браћеновића стигли Душан и Вељко Алексић⁵² и Раде Пејовић. Они су се били склонили испред потјера. Поред њих, у исто мјесто је дошао и Неђо Инић из с. Делеуше више Билеће. У ствари, дошао је на везу са Петром Илићем — Драпшином, који се био склонио у овоме мјесту, послјије разбијања Оперативног штаба за Херцеговину. О тадашњем боравку Драпшина у с. Врбици пише Трипо Шаренац, тада секретар ОК за Јужну Херцеговину, сљедеће: „Миро Попара нам је причао да је ухватио везу са породицом Бјелица у Врбици и преко њих сазнао да су Петра Драпшина упутили неком њиховом родбинском везом преко Црквица и Голије и даље за источну Босну“.⁵³ Драпшин је, у ствари, с групом илегалца био пошао за Зеленгору. Мислили су да ће се четници брзо компромитовати, те да ће се бригада и одред ускоро вратити на ово подручје.⁵⁴ Успут су хтјели претходно да „прокрстаре“ кроз Црквице и Сомину, ради испитивања ситуације, па тек потом да успоставе везу са бригадом. Међутим, због четничких потјера, с муком су се пробијали, а бригада је већ била у покрету према Босанској крајини.

Терор је био захватио шире подручје ОК КПЈ за Никшић. Иако је у веома тешким условима, ОК је настојао да што прије организује рад у позадини. Услови за опстанак и рад илегалних партијских радника били су веома тешки. И не само њих, него и оних који су били легализовани. Четници и зеленаши су подијелили власт у никшићком срезу. У четири општине западно од Никшића власти и војску организовао је зеленашки вођа Крсто Поповић, а у осталом дијелу власт су имали четници под Бајом Станишићем. Та подјела, као и постојање присталица једних и других, у свакој општини, све је више заоштравала њихове међусобне односе. Да би умирио јавност, Бајо Станишић је у августу 1942. године изјавио на Цетињу да нијесу тачни гласови о трвећу између њега и зеленаша: „Из разговора са појединим заинтересованим личностима“, рекао је он, „стекао сам увјерење

⁵² Вељко Алексић из Подврши, један од организатора устанка у вучедолској општини. У бањско-вучедолском батаљону био је помоћник полит.-комесара, а затим комесар батаљона. Погинуо је на Сутјесци као командир чете у V бригади. Проглашен за народног хероја (Види књигу: Народни хероји).

⁵³ Трипо Шаренац, *На илегалном раду у Херцеговини*, Херцеговина у НОВ-у, страна 421.

⁵⁴ По казивању Неђа Инића, тада члана КПЈ и илегалног партијског радника, који је у Сомини, приликом једне потјере, изгубио везу са помениутом групом и вратио се у билећко-вучедолски крај, гдје је остао до јесени 1942. године. Тада је са групом илегалца (са браћом Ковачевићима) отишао у Босну. Сада пензионер и носилац „Споменице 1941. године“.

да у главним питањима стојимо на истој линији... потпуна лолажност према италијанским војним властима“.⁵⁵

На такву оријентацију их је гонио и даље јак утицај илегалца и симпатизера на масе. Зато су и једни и други ужурбано припремали мјере за одржавање „реда и мира“. У том циљу је 28. јуна одржана конференција квислиншких првака на Цетињу, којој је предједавао Блажо Ђукановић. Он је говорио о борби „коју су националисти тако храбро водили против црногорских комуниста“ и одао „признање и захвалност пријатељској италијанској војсци“, а потом рекао једну истину, иако непопуларну за њих: „Ја знам и вјерујем када би у садашњој ситуацији узели у обзир вољу црногорског народа за самоопредјељење, сигурно је да би црвени добили борбу са 90%“, наводећи да је „пропаганда комуниста послје њиховог пораза узела невјероватно

великих размјера и нажалост налази јаку подршку још и сада у народу“.⁵⁶ Зеленашко-четничка подјела власти утицаја није била тако крута. У бањско-вучедолској општини било је доста присталица и четничке организације. Но, у борби против НОП-а они су били заједнички и једнодушни.⁵⁷

Терор четника у билећком крају био је надалеко чувен. По повлачењу партизана, на терену овог среза остало је око 115 чланова Партије, од којих око 15 у илегалности. Због терора четника, број илегалаца се стално повећавао. Четници, и поред свакодневних хајки, нијесу успјели да их похватају. Зато су, огорчени, приређивали нечувен терор и пљачку. Тој пљачки није било краја, а при диоби плијена међу четницима су често избијали сукоби.⁵⁸ Терор је повећан са формирањем четничког одреда (срединам јула) од пет баталона, који је 25. августа, наредбом четничке врховне команде, преформиран у четничку билећку бригаду. Тада је у затворима било око 160 родољуба, међу којима највише чланова Партије и Скоја, који су били подвргнути звјерским мучењима и убијањима, у чему је надалеко био чувен затвор на Планој, смјештен у подрумима бивше аустроугарске касарне величине 4x4 м, са по 40 испребијаних затвореника.⁵⁹ Слично је било и по осталим затворима у билећком крају. Међутим, све то није могло да поколеба морал затвореника, који су четницима говорили да су издајници и да ни средњовјековна инквизиција није била гора“.⁶⁰ Према подацима, у билећком срезу је кроз четничке затворе у 1942. години прошло око 500 људи.

⁵⁵ „Глас Црногорца“ број 59 од 13. VIII 1942. године.

⁵⁶ „Глас Црногорца“ од 28. и 30. јуна 1942. године.

⁵⁷ Зборник III, 4, 528.

⁵⁸ *Херцеговина у НОБ-у*, страна 471.

⁵⁹ *Херцеговина у НОБ-у*, страна 474,

⁶⁰ Рајко Вуковић, *Четнички терор у билећком крају*, *Херцеговина у НОБ-у*, страна 470—475.

Касније су основани и пријеки судови, што је допринијело да се велики број затвореника послје мучења стријеља“.⁶¹

Сличан терор био је и у никшићком крају. Тако су само у другој половини 1942. године интернирана из граховске општине 492 лица, од којих су трећину чиниле жене.⁶² Партизанским походицама је све уништено, пошто су претходно похапшене.⁶³

У вези с мучењем припадника НОП-а, друг Тито је 1942. године послао телеграм у Москву, у коме је захтијевао да се на разним језицима преко радија објави слjedeће: „Апелујемо на читав свијет да подигне свој глас против звјерстава четника и италијанских окупатора у Црној Гори и Херцеговини“.⁶⁴

Ипак, на подручју бањске и вучедолске општине је ускоро почео да попушта терор и опада утицај квислиншке власти. До тога је дошло и зато што су се све више сукобљавали интереси зеленаша и четника и њихова компромитација у народу као отворених слугу окупатора. Партијска организација је, вјешто то користећи, (на примјер, у вучедолској општини) преко активиста убачених у њихове редове, још више заоштравала њихове међусобне односе.⁶⁵

Сличне успјехе постизали су илегалци и симпатизери у бањској општини. Таква је свакако и отмица тројице угледних илегалца Михајла и Матије Килибарде и Божа Перовића, који су по хапшењу стрпани у националистички затвор на Велимљу, а затим спроведени за Никшић. Њихову отмицу на путу од Велимља за Никшић организовао је рањени партизан Радован С. Килибарда, уз сарадњу симпатизера НОБ-а, који су се налазили у националистичкој милицији. По њиховом ослобођењу и заједно с њима пошли су у илегалност и неки од припадника милиције, јер се нијесу смјели враћати на Велимље. Овај је успјех имао посебно позитиван одраз на расположење народа у овом крају.⁶⁶ Таквих резултата било је и на терену билећког среза. Поједини чланови Партије и симпатизери који су били у четничким редовима, чак и на функционалним дужностима, омогућавали су утицај Партије и стварање услова за успјешнији рад илегалаца. Тако је члан Партије Павле Салатић био постављен за командира четничке чете, Тодор Јевтовић на службу у штабу Ситничког батаљона, Лазо Вујовић водник вода и низ других симпатизера,

⁶¹ Архив СД СУП, бр. БХ—W—456.

⁶² Архив Историјског института Црне Горе, VIII, 1m—4.

⁶³ В. Дедијер, *Дневник*, 429.

⁶⁴ Архив ОК Никшић, бр. 5007, (Сјећање групе учесника); Архив ИИ Црне Горе, VIII, 1r—19 (мемоарска грађа); Архив ЦК СКЈ 15650, V—14—11).

⁶⁵ Припадник НОП-а Новак Перућица, бивши официр, био је једно вријеме постављен за командира зеленашке чете у Враћеновићима, одржавао је редовно везу са натпоручником Мехмедбашићем из Билеће, од кога је добијао низ корисних обавјештења, а стално је добијао задатке од партијске организације (Изјава Јевта Бјелице, тада секретара ћелије КПЈ).

⁶⁶ Гојко Килибарда, наведено дјело, стр. 136.

а на жандармеријској сатници на Крстачама већину жандарма чинили су чланови Партије.⁶⁷

На попуштање терора у вучедолској општини утицало је и то што се њено подручје по цијелој дужини граничило са Херцеговином, односно са тзв. НДХ, чије снаге и у јеку највећег терора усташа 1941. године нијесу прелазиле границу.

У току љета, у нешто повољнијој ситуацији, дошло је до консолидације новоформиране партијске организације на подручју вучедолске општине. На састанку у планини Братогошт код с. Врбице образована је партијска ћелија. Да би дјеловање ћелије било успјешније, подијељена је на три одјељења: два у доњем дијелу општине, а једно у горњем,⁶⁸ у Врбици. За рад организације као цјелине одговоран је био Јевто Бјелица, као секретар.⁶⁹ Међутим, ускоро су секретари партијских одјељења из доњег дијела општине ухапшени и стрпани у затвор на Кљаковици, па и други чланови Партије. На њихова мјеста нијесу постављани други, те су, практично, за дуже вријеме, преостали чланови Партије из ових одјељења били повезани са партијским одјељењем у Врбици, мада му нијесу органски припадали. Пошто је у Врбици било више симпатизера, чланова Скоја и омладинаца, као и неколико чланова КПЈ и илегалца, то је ускоро, по пријему нових, од овог одјељења формирана партијска ћелија, чије се бројно стање пред крај године повећало на 16. чланова. Секретар ове ћелије био је Рако Бјелица,⁷⁰ све до повратка партизанских снага.

Од значаја за рад ћелије било је то што се брзо повезала са илегалцима у билећком крају, а преко њих и са СК Дубровник, одакле је набављена партијска техника. Једна писаћа машина са шапирографом и приручним материјалом, набављени су из Херцеговине, а касније и радио-апарат.⁷¹ Умножавани су леци и одмах растурани у бањску, вучедолску општину и билећи крај, преко већ успостављених канала, преко чланова Партије и симпатизера у том подручју. Поједини леци су растурани поштом и убацивани у сандучад у Билећи са назначењем: „на личност четничког команданта мјеста Коста Уљаревића“. Преко тих летача

⁶⁷ Херцеговина у НОБ-у, страна 421.

⁶⁸ Због издуженог облика одомаћена је подјела општине на доњи (јужни дио) са центром у Враћеновићима, и горњи, сјеверни дио, са центром у Црквицама, гдје се налазе задруге, школе, милиција и мјесне канцеларије.

⁶⁹ Архива ОК КПЈ за Никшић IX/16 ОЖП. Мемоарска грађа — сјећања.

⁷⁰ Рако Бјелица, члан КПЈ, остављен за рад на терену. Био члан Предсједништва ПК СКС за Војводину. Сада потпредсједник Савеза бораца у Покрајини.

⁷¹ Техника је набављена преко Живка Кукића са Ваљака, Пека Папића са Влахиње, више Билеће, илегалца, а радио-апарат преко Милана Радмиловића, кројачког радника из околине Билеће (Архива ОК Никшић, мемоарска грађа).

становништво је обавјештавано о недјелима четника и зеленаша, њиховој сарадњи са окупатором и развоју догађаја на фронтима, а посебно у Босни.⁷²

О раду партијске технике и, посебно, о растурању пропагандног материјала у сусједним мјестима у Херцеговини, овако пише Трипо Шаренац, ондашњи секретар ОК КПЈ за јужну Херцеговину: „Повезали смо се са породицом Бјелица из Врбице, одакле смо добијали радио-вијести, које су затим умножаване и разношене по селима. Умножаван је и други пропагандни материјал, разни прогласи и леци, који је такође растуран по селима...“. И даље: „Велику помоћ у раду пружали су нам становници села Врбице (црногорско подручје) које је било циљело партизанско и гдје се у илегалности налазио Јанко Бјелица.⁷³ Од њих смо често добијали радио-вијести и други пропагандни материјал, а у тешким ситуацијама и склоништа за илегалце“.⁷⁴

Већ у јесен 1942. године стигла су и прва обавјештења и детаљније вијести о пролетерским бригаарама и њиховим успјесима у Босанској крајини, која је донијела група партизана из Босне на челу са Блажом Јовановићем и Милинком Ђуровићем. Они су се са групом од 17 бораца пробили у Црну Гору да пруже помоћ ПК и партијским организацијама, које су радиле под веома сложеним условима.⁷⁵ У том времену ћелија је успоставила везу и са илегалцима из Грахова, Војом и Василијем-Чилом Ковачевићем и другима, који су се тада преко овог подручја пробијали за Босну. Њиховој групи из билећког краја придружила су се четири илегалца. Они су већ успостављеном везом 22. новембра пребачени испод Метковића за централну Босну. Од те групе ускоро се вратио Василије-Чиле Ковачевић, који је држио доста пропагандног материјала (новине, чланци, билтени), што је допринело техници поменуте партијске ћелије.⁷⁶

Са Окружним комитетом КПЈ за Никшић чвршћа практична веза је успостављена тек крајем 1942. године. Зима 1942/43. године била је посебно тешка за позадинске раднике у Црној Гори. Већина их је на терену шавничког среза била већ ликвидирана. На реду је био никшићки срез. Четници су пребацивани из других крајева Црне Горе да се и овдје обрачунају са групама илегалних радника. Једна група од 10—20 другова, која се налазила на подручју Пјешиваца, ускоро је страдала. Друга група се пребацила у бањску и вучедолску општину. Та група са Војом

⁷² Архива ОК КПЈ Никшић, IX/6. О.П. (мемоарска грађа).

⁷³ Јанко Бјелица, машински инжењер, посебно био популаран у бањско-вучедолском и билећком крају. Први предсједник НОО вучедолске општине 1941/42. године. Носилац „Споменице 1941“. Умро 3. VI 1947. године као директор жељезница БиХ.

⁷⁴ Трипо Шаренац, *На илегалном раду*, Херцеговина у НОБ-у, 424—426.

⁷⁵ *Зборник II*, 6, страна 100.

⁷⁶ Сјећање Воја Ковачевића; Херцеговина у НОБ-у, страна 492.

Николићем, чланом ОК, била је присиљена да се привремено склони на ово подручје, одакле је један дио групе требало да се пробија за Босну. Цијела група (15—20) била је недјељу дана у Врбици, „малој Москви“, како су ово село звали, сами илегалци. Група се овдје повезала са илегалцима из Херцеговине, па јој се прикључило 7—8 другова и заједнички су пошли већ успостављеном везом за Босну. Из Врбице прва веза била је код Бијеле рудине, и то командир мјесне четничке чете, иначе убачени члан Партије Никола Вукоје (погинуо касније као партизан). У вези с тим путем и сусретом са херцеговачким илегалцима друг Војо Николић је писао: „Како се човјек осјећа, другачије када је знао да тамо, у редовима непријатеља, има своје сигурне другове. Поготову, послје ситуације у каквој смо ми у Црној Гори већ мјесецима живјели и борили се“.⁷⁷ Међутим, Војо Николић се, по успостављању везе са главнином, ускоро вратио са неколико другова, најавивши да предстоји наступање партизанских снага према Црној Гори и Херцеговини. Његов боравак у Врбици знатно је утицао на рад партијске организације. Тада је, у његовом присуству, одржан и један проширени састанак партијске ћелије, на којем је одлучено да се формира илегална партизанска чета. За командира чете одређен је Јеврем Бјелица, илегалац, а командири водова били су Мирко Уљаревић и Обрад Бјелица, чланови КПЈ. Чета је имала да дејствује у позадини непријатеља у вријеме предстојећих наступања партизанских снага.

Главна оперативна група је наставила према Неретви, те су четници појачали пропаганду за одлазак на Неретву, ради „коначног обрачуна са партизанима“. У таквој ситуацији радила је пуном снагом техника партијске ћелије у Врбици. Умножен је и растурен велики број летака по сусједним селима и најближим гарнизонима — Билећи и Плани. Народ се још више увјерио у неистинитост четничке пропаганде о „тоталном уништењу партизана“ Услјед тога четници су имали мало успјеха при мобилизацији снага за одлазак на Неретву, сем у појединим прочетничким селима. Из већег дијела вучедолске општине и билећког краја нијесу успјели у мобилизацији. На територији сусједне бањске општине четници су од мобилисаних сељака на брзину формирали један малобројни батаљон, који је требало да иде у саставу никшићке четничке бригаде на Неретву. Партијска организација је успјела да продре у четничке редове. Убачено је писмо међу четнике, у коме је стајало: „На Неретви вас чека смрт, не газите у издају, вратите се својим кућама и браните се сопственим оружјем од сваке напасти и неправде“.⁷⁸ То је утицало да се људство побуни и батаљон се распао прије доласка на Не-

⁷⁷ Војо Николић, *Сусрет са херцеговачким илегалцима*, Херцеговина у НОБ-у, страна 509.

⁷⁸ Архива ОК КПЈ Никшић, број 5002, страна 20 и 21 (мемоарска грађа).

ретву. Тако није помогла ни наредба Баја Станишића о походу на Неретву, у којој је стајало да је циљ похода: „1. да уништи комунистичке одреде који се још једино тамо налазе“, и даље: „да омогући организовање Херцеговаца у борби против муслимана и Хрвата“.⁷⁹

Због настале ситуације, терор четника је још више појачан. О тим репресалијама говори се и у писму Блажа Ђукановића Бају Станишићу, у коме, између осталог, стоји: „Комунистичка акција поново се појављује на много мјеста. Наредите најенергичније потјере за комунистима, које по сваку цијену уништити и онемогућити им даљу акцију. Све јединице упутите на терен. Бити немилосрдан према комунситима и онима који им помажу“.⁸⁰

Послије разбијања четничке групације на Неретви и продора Главне оперативне групе НОВ у Херцеговини, четничке јединице су се у нeredу повлачиле.⁸¹ Њиховом растројству допринишло је и то што су Њемци (супротно Италијанима) у то вријеме и касније почели да разоружавају поједине четничке јединице. Паника у њиховим редовима нарочито је узела маха када се чуло да је у Колашину и Андријевици разоружано око 2000 четника лимско-санџачког одреда.⁸² У то вријеме ступала је у акцију и територијална чета у Врбици (вучедолска општина). Она је разоружавала деморалисане четничке колоне које су у нeredу стизале од Гацка. Мада је четника било много више, рачунало се на њихову деморализацију и непознавање бројног стања чете, које се кретало 20—30 бораца. Акција разоружавања имала је првенствено политички ефекат, но и у погледу количине заплијењеног материјала резултати нијесу били мали: 5 пушкомитраљеца, око 30 пушака, неколико пиштоља, већа количина муниције и другог материјала.⁸³

Пошто су Италијани и даље држали гарнизоне у Херцеговини, неки дијелови разбијених четничких јединица покушавали су у билећком срезу да поново учврсте своју власт. Тако је у засеоку Подогорац више Билеће био смјештен штаб четничког војводе Петра Баћовића, чије су патроле „обезбјеђивале границу“ и демонстрирале према с. Врбици, пријетећи осветом због разоружавања четника. Чета је извршила енергичан напад на штаб војводе Баћовића. Он је успио да се са штабом и пратњом повуче, док је у засеоку оставио дио архиве и већу количину мате-

⁷⁹ Архива ВИИ, ЧА—ЧГ—5—325 (наређење Станишића од 24. II 1942).

⁸⁰ Архива ОК КП Никшић, 5002, страна 20—22 (Мемоарска грађа).

⁸¹ Командант четничког батаљона из Бањана Симо Ераковић у повратку је рекао свом познанику Саву Бјелици: „Са нама је готово, сва сила Италијана и сви четници из Југославије не могу зауставити партизане“, В. Дедијер, Дневник, страна 430; Изјава Сава Бјелице, анкетирао аутор. Ераковић је као издајник стријељан 1944. године.

⁸² *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије*, Београд, 1965, 477.

⁸³ Гојко Килибарда, наведено дјело, страна 150.

ријала и хране. Ова је акција имала посебно ефикасно дејство на низ сусједних мјеста вучедолске и билећке општине, из којих су појединци ступали у састав Чете и помагали разоружавање четника. Тих дана, у априлу, због продора главнине наших снага од Невесиња ка Гацку, четници су затворенике из Плане и Дивина евакуисали у Билећу, а потом 13. априла, око 21 час, везали их у жице, стрпали у италијанске камионе и одвели у требињски затвор. Покушај групе позадинских радника (који су отворили ватру на пратњу између Чепенице и Паника) да их ослободи није успио. Пошто су Њемци по доласку у Требиње почели да разоружавају и четнике, па и оне код затвора, то је већина затвореника искористила пометњу и успјела да побегне.

У међувремену је Трећа дивизија рокирана према Равном, источно од Гацка, а у мају је почело груписање јаких њемачких снага за тзв. пету офанзиву. Чета је преко већ успостављених веза добила задатак да и даље дејствује у позадини, а не да иде у састав главнине, како је било предвиђено.⁸⁵

Због близине Главне оперативне групе и почетка офанзиве, Њемци су из 7. СС дивизије оставили јачу посаду на Платој, ради обезбјеђења комуникације Билећа — Гацко. У то вријеме Чета је имала задатак да са позадинским радницима из билећког краја изврши поновни напад на штаб војводе Баћевића, смјештен у Шобадилама у близини Билеће. У том циљу је из доњег дијела вучедолске општине дошло десетак другова 6. јуна у Врбицу, јер је 7. јуна требало поћи у акцију. Међутим, изненадни напад њемачке колоне са Плане у зору 7. јуна на Врбицу измијенио је овај план и прихваћена је борба. У току вишечасовне борбе, непријатељ је разбијен, јер су у току борбе пристизали наоружани борци из сусједних села билећког, вучедолског и бањског краја. У овој борби Њемци и усташе су имали 37 мртвих и теже рањених, док су губици Чете били неупоредиво мањи. Погинуо је командир вода Мирко Уљаревић, а четири борца из Врбице су теже или лакше рањена. Њемци су у току борби убили 3 жене и једно дијете и доњи дио села спалили.⁸⁶ Борба је вођена у дубљој позадини, у вријеме када је Главна оперативна група НОВ водила најтежу битку за пробој из заокружења и спас рањеника. Због пораза у Врбици, Њемци су у повратку према Платој, у сусједно село Херцеговине, у Доњој Врбици похватили по селу и у школи и побили 17 дјеце, жена и стараца, а затим школу запалили заједно са поубијаним жртвама.⁸⁷

⁸⁴ Радован Вуковић, *Четнички терор у Билећи*, Херцеговина у НОВ-у, 470—477.

⁸⁵ Према изјави Јевта Бјелице, коме је пренијета директива. Поменуто директиву послао је Војо Ковачевић, који је тада био један од руководилаца у Х херцеговачкој бригади.

⁸⁶ Према изјавама учесника борбе, анкетирао аутор, који је и сам био учесник.

⁸⁷ Гојко Килибарда, наведено дјело, страна 150.

Већ од друге половине јуна почели су да пристижу поједини преживјели борци са Сутјеске на овај терен. Од њих и дијела поменуте територијалне чете формиран је јачи комбиновани вод, који је касније прерастао у чету од преко 100 бораца, која је крстарила кроз сва мјеста вучедолске општине. Она је на тај начин разбијала четничку пропаганду да су партизани на Сутјесци уништени и била у ствари једина оружана снага и власт на подручју ове општине, све до доласка Х херцеговачке бригаде на овај терен.

Дејство територијалне чете у вучедолској и касније формиране чете у бањској општини било је посебно значајно по капитулацији Италије, када је главнина наших снага била још далеко и када су четници покушавали да са Њемцима учврсте своје позиције. Долазак Пете бригаде на терен бањске и вучедолске општине, која је тада имала у свом саставу два ослабљена батаљона, био је олакшан прихватом ових јединица. То се види из ових података: већ 11. септембра штаб Другог корпуса упутио је Главном штабу НОВ и ПО за Црну Гору обавјештење о упућивању V бригаде у правцу Никшића, у коме се каже: „Најновијом одлуком Врховног штаба V црногорска бригада креће за Црну Гору“, наводећи да немају више снага да пошаљу у тај крај. У покрету према Голији и Никшићу, бригада је 13. септембра избила према Гацку и Автовцу, гдје се већ од раније налазила Х херцеговачка бригада, која је после пробоја на Сутјесци добила задатак да дејствује према Херцеговини. У том времену је и поп Радојица Перишић вршио присилну мобилизацију у срезу гатачком и у општини голијској (срез никшићки), гдје је његов утицај био приличан. Одлучено је да ове двије бригаде разбију четничке снаге око Гацка и у Голији. Напад је почео 14. септембра. У тродневним борбама бригада су разбиле четничке снаге у том крају. Потом је V бригада оријентисала дејство преко вучедолске и бањске општине ка Никшићу. Њена појава у с. Вучјем Долу узнемирила је четнике и зеленаше у бањско-вучедолском крају.

Четници су вршили посебно јак притисак у Бањанима на Косту Радовића, команданта зеленашког батаљона, да појача активност против партизана. Да би се у таквој ситуацији одлучило о даљем раду, Радовић је за 19. септембар заказао племенски збор на Црном куку у Бањанима. Због појаве V бригаде, заказани збор се није одржао. Да би се народ у том крају што више придобио, штаб Бригаде, је, на иницијативу партијске организације из Бањана, а преко професора дра Ника Миљанића,⁸⁸ успоставио

⁸⁸ Доктор Нико Миљанић, професор Београдског универзитета, у рату се склонио са породицом у свој стари крај, у село Дубочке у Бањанима. Велики родољуб, није жалио напора када су били у питању рањеници, са Сутјеске и из борбе из Врбике. Са оскудним техничким средствима вршио успјешне операције.

везу са Костом Радовићем, који је пристао на сарадњу са НОП-ом, што је убрзало привлачење дијела становништва које се до тада држало по страни, или је било зеленашки оријентисано.⁸⁹

У међувремену је већ раније формирана бањска партизанска чета растурила четничко-зеленашку власт на Велимљу (центар Бањана). У Велимљу је 22. септембра одржан велики збор, гдје је народ шире упознат са ситуацијом и позван на сарадњу и ступање у Бригаду. Тада је у њу из бањске и вучедолске општине ступило око 80 бораца. Од коликог је значаја било дејство и постојање територијалних чета у вучедолској и бањској општини говори и податак да је бројно стање V бригаде тада било свега 281 борац и старјешина, што је одговарало, у ствари, бројном стању једног батаљона.⁹⁰

Наведени успјеси раније формираних територијалних чета у бањској и вучедолској општини, као и брз продор V бригаде кроз ову територију средином септембра, омогућени су, поред осталог, дејством и сталним присуством X херцеговачке бригаде у источној Херцеговини и њеним повременим боравком, још од раније, у дијелу вучедолске општине. На тај начин настављена је успјешна сарадња црногорско-херцеговачких јединица — одреда и бригада, која је била карактеристична и за прву годину рата. V бригада је послје борбе са четницима око Вилуса усмјерила своја дејства ка Никшићкој жупи. У таквој ситуацији пресудно је било да су у овом и каснијем периоду херцеговачке јединице, односно дијелови 29. дивизије, својом борбом и боравком пружали сталну помоћ НОП-у и територијалним јединицама у западним дјеловима Црне Горе. Због свог правилног односа и подршке, народ овога краја је бригаде ове дивизије с правом сматрао својим. У њих су многи борци ступали исто тако радо као и у црногорске бригаде.⁹¹

⁸⁹ Косто Радовић, капетан бивше црногорске војске, уживао је углед у Бањанима. Знајући да је Радовића могуће искористити за шире окупљање маса, партијски радници и штаб V бригаде позвали су га на разговоре, пошто није био компромитован као сарадник окупатора (Зборник III, 5, страна 96).

⁹⁰ У ствари, Бригада је тада имала само Први и Трећи ослабљени батаљон, јер су се Други и Четврти послје битке на Сутјесци пробили за Црну Гору, од којих је, као и од дијела симпатизера и чланова КП са терена, у првој половини августа формиран батаљон у Злој гори, у близини Никшића, који је крстарио на ширем подручју никшићке општине, а по доласку V бригаде ушао у њен састав (Зборник III, 5, 103 и 104).

⁹¹ Херцеговина у НОБ-у, страна 735—737.

ЗАКЉУЧАК О САРАДЊИ

— Сарадња устаника два сусједна народа у току НОР-а уродила је плодом. Борба против заједничких непријатељских снага, за револуционарне идеале и бољу будућност, историјска повезаност и учвршћење родбинске и пријатељске везе давале су печат успјешној сарадњи.

— Народ Херцеговине је у првом реду својом борбом, уз помоћ устаника из Црне Горе, помрсио рачуне непријатељских, шовинистичких и сепаратистичких снага, које су претентовале да остваре своје аспирације и господство над овим подручјем.

— Неријешено национално питање у Југославији довело је до вјерске и националне нетрпељивости, што је окупатор вјешто користио баш на овом подручју.

— Италијани су настојали да се прикажу пријатељима народа Црне Горе и Херцеговине, а потом „заштитницима“ Срба послје усташких звјерстава, али народ у то није повјеровао, без обзира на то шта они нијесу жалили пораз усташа, јер су сматрали да је то повољан тренутак да стални господари у Херцеговини постану они а не НДХ.

— Пред херцеговачки народ у тешким данима успостављања власти НДХ и дивљања усташа постављене су дилеме: мирење са наметнутом судбином, масовни прелаз и склањање у Црној Гори, или борба с ослонцем првенствено на сопствене снаге. Разумљиво је што је изабрао овај посљедњи и једнио правилан пут.

— Имајући у виду сложеност и тежину ситуације у Херцеговини, црногорско руководство је на захтјеве и своју иницијативу пружало несобичну помоћ, што је значајно доприносило да се на овом подручју помрсе рачуни окупатора, квислинга и шовинистичких елемената из Црне Горе и Херцеговине.

— Заједничке борбе херцеговачких и црногорских партизана против усташа, домобрана, Италијана, четника и Њемаца израз су и народног јединства и прихватања линије КПЈ о оружаном борби и њеним циљевима као једине алтернативе за опстанак и обезбјеђење боље будућности.

— Успјешна сарадња остварена у првој години рата настањена је и у другој ратној години, у посебно тешким условима илегалног рада и четничке страховладе.

— Партијске организације и илегални радници снашли су се и у новим условима, вршећи стални утицај у народу, разобличавајући четничку власт и пропаганду, што је допринијело да масе поново, у 1943. години, по наступању главнине, приступе НОП-у.

— Партијске организације на територији билећког краја, бањске и бивше вучедолске општине, посебно у мјесту Врбици, након почетних тешкоћа по одступању наших снага за Босну, ус-

пјеле су, релативно брзо, да се консолидују и пронађу одговарајуће форме рада и борбе у новим специфичним условима, што је допринијело да њихов утицај буде стално присутан на овом подручју.

— Организације су врло вјешто, у току читавог периода, користиле супротности које су се све више заоштравале на овом подручју између четника и федералиста, убацујући своје симпатизере, па и поједине чланове, међу федералисте, чак и на (ниже) руководеће дужности, што је доприносило даљем и бржем заоштравању њихових међусобних односа.

— С обзиром на брз продор Главне оперативне групе по форсирању Неретве и, посебно, на расуло четничких снага по разбијању њихове главне групације на Неретви, Чичеву и Главатичеву, као и на разоружавање четничких јединица од стране Нијемаца, постојали су повољни услови за масовније извођење разноврсних акција и диверзија у позадини непријатеља, на ширем подручју никшићког и билећког среза. „На неке крајеве гдје је наш утицај био велики, као што је био срез никшићки, четници су направили праву хајку. Наше присуство у народу значило је много, иако нисмо у довољној мери искористили расположење народа за оружану борбу против окупатора и четника (било је само ситнијих акција у Приперима, Врбици, Горњем Пољу и другим мјестима)“ — према изјави Воја Николића, забиљежено у Дневнику В. Дедијера у прољеће 1943. године на страни 430.

— Док су у првој години рата црногорске јединице пружале сталну помоћ херцеговачким устаницима, дотле су од друге половине 1943. г. и даље херцеговачке јединице пружале сталну помоћ НОП-у у западним дијеловима Црне Горе, чиме је још више учвршћена успјешна сарадња и братство и јединство два сусједна народа.